

Өмүралиева Ж

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАРЫХЫНЫН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Өмүралиева Ж

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Zh. Omuralieva

THE PROBLEM OF KYRGYZ LANGUAGE HISTORY

Аннотация: Макалада кыргыз тилинин жазууга чейинки мезгилде эле сөздүк корунун башаттары кандай болгон, тектеш тилдерден ажырагандан кийин тилдин лексикасында кандай жаңылыктар келип чыккан, лексикада жана лексикалык семантикадагы процесстер тууралуу маалыматтар каралган.

Негизги сөздөр: этнос, тилдин тарыхы, тарыхый лексикология, лексика, жазма эстеликтер, тилдин өнүгүшүн доорлорго бөлүштүрүү ж. б.

Аннотация: В статье рассмотрены основы словарного запаса дописьменного периода кыргызского языка, какие перемены происходили в лексике языка после отделения родственных языков, о процессах в лексике и лексичекой семантике.

Ключевые слова: этнос, история языка, историческая лексикология, письменные памятники, периодизация развития языка и т. д.

Annotation: The article devoted to the basics of vocabulary pre written period of the Kyrgyz language, changes in the language vocabulary after the separation of related languages, about the processes in the lexicon and lexisemantics.

Key words: ethnicity, history of language, historical lexicology, written monuments, periodization of the development of language, etc.

Тил илиминде тил тарыхын элдин тарыхы менен бирдикте кароо, тилдеги фактыларды ал тилде сүйлөгөн элдин өткөн тарыхындагы фактылар менен салыштыруу өзгөчө маанилүү экендиги белгиленип келе жатат. Айрыкча тилдин лексикалык курамы, анын тарыхый жактан катмарланышы сыяктуу проблемалар элдин басып өткөн тарыхы менен карым-катышта, айкалышта каралышы зарыл. Саналып өткөн бул маселелер тил илиминин тарыхый лексикология бөлүмүнүн энчиси. Ушундан улам, табигый түрдө тарыхый лексикология деген эмне жана бул багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөр кыргыз тил илимине кандай маалыматтарды бере алат деген суроо келип чыгат. Коюлган суроого жооп табууда тарыхый лексикология багытында шуулданган орус окумуштуусу Ф. Филиндин төмөнкүдөй пикири эске түшөт: «Тарыхый лексикологиянын максаты – бул жазууга чейинки мезгилде эле сөздүк кордун башаттары кандай болгон, тектеш тилдерден ажырагандан кийин бул тилдин лексикасында кандай өзгөрүүлөр, жаңылыктар (мурас калган лексиканын базасында жаңы сөздөрдүн жасалышы жана башка тилден кирген лексика) келип чыккан, жазуунун пайда болушу, өнүгүшү менен лексикада жана лексикалык семантикада кандай процесстер жүргөнүн көрсөтүү» [Филин 1984, 15].

Мындай учу-кыйыры жок, эбегейсиз тапшырманы кыргыз тил илиминде иш жүзүнө ашыруу мүмкүнбү? Азырынча бул суроого бир тараптуу жооп табуу кыйын. Бул максатты

жүзөөгө ашыруу үчүн лексиканын байыркы доорлордон бүгүнкү күнгө чейинки өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн чагылдырган үзгүлтүксүз жазма традиция (б. а., жазма булактар), ошондой эле байыркы жана орто кылымдарга таандык тарыхый жазма булактардын лексикасын камтыган сөздүктөр түзүлүшү зарыл. Ошол учурда гана, биз ар бир сөздүн болжолдуу болсо да, келип чыгыш мезгилин, анын маанисиндеги семантикалык жылышуулар жөнүндө маалымат алабыз.

Тил илиминде мындай аракеттер индоевропа жана орус тил илиминде жасалган жана иш жүзүнө ашкан. Демек ошол чыйырды, кыргыз тилинин типологиялык өзгөчөлүгүн эске алып туруп, кыргыз тил илиминде пайдаланууга толук мүмкүн. Ошону менен бирге эле түркологиянын жетишкендиктерин унутта калтырбоо зарыл. Өз кезинде орошон окумуштуу К. М. Мусаев түрк тилдеринин лексикологиясын, айрыкча салыштырма жана тарыхый лексикологиясынын актуалдуу проблемаларын илимий негизде иштеп чыгууда фонетика, морфология жана синтаксиске салыштырмалуу артта калуучулук айкын сезилип турганын белгилеген эле. Мунун негизги себеби катары илимпоз байыркы, орто жана кийинки доорлорго таандык түрк жазма эстеликтеринин лексикасын толук камтыган сөздүктөрдүн жоктугун жана диалектилик лексиканы жарыялоодогу өксүктөрдү көрсөткөн [Мусаев 1984, 3]. Окумуштуунун айткан бул пикиринен бери дээрлик чейрек кылым өтсө да, өз актуалдуулугун жогото элек. Буга чейрек кылым ичиндеги коомдогу чоң тарыхый өзгөрүүлөр да өз таасирин тийгизди деп ойлойбуз. Себеби мурунку Советтер Союзунун кыйрашы менен, анын курамындагы түрк тилдүү элдердин айрымдары (албетте, буга чейин республика болуп эсептелген өлкөлөр жөнүндө сөз болуп жатат – авт.) суверендүү өз мамлекетин куруу менен алек болушту. Натыйжада, түрк тилдүү элдердин ортосундагы тыгыз илимий байланыш мурунку караганда таптакыр солгундап, түркология илиминде „маалыматтык ачарчылыкты“ жаратты. Мындай тенденция бүгүнкү күндө да уланууда.

Жогоруда белгиленгендей, тилдин эволюциясын калыбына келтирүүдө коюлуучу талаптардын бири үзгүлтүксүз жазма традиция, экинчиси алардын тилин чагылдырган сөздүктөрдүн болушу. Буга чейин, жазма эстеликтердин тилин чагылдырган сөздүктөр жарык көргөн эмес деп айтсак чоң жаңылышкан болор элек. Алар 1969-жылы Ленинград шаарында (азыркы Санкт-Петербург) жарык көргөн байыркы түрк жазма эстеликтериндеги 20000 сөз жана туруктуу сөз айкаштарын камтыган „Древнетюркский словарь“, Э. Севортяндун „Этимологический словарь тюркских языков“ сөздүктөрү. Аталган фундаменталдуу эмгектер түркологиядагы чоң илимий жаңылык болуп калды. Арийне, орто кылым жана кечки мезгилдерге таандык тарыхый жазма булактардын, айталы Сейф Сараинин „Гулистаны“, XII-XII кк. таандык „Орто Азиялык тефсир“, Кутбанын „Хосров менен Ширини“, XIVк. таандык „Нахдж уль Фарадис“ ж. б. у. с. чыгармалардын лексикасын камтыган сөздүктөрдү түзүү ишин колго алуу зарыл. Бул проблеманы чечүүдө түрк тилдүү мамлекеттердин тарыхый лексикология багытында шуулданган тилчи-окумуштууларынын жапатырмак иштөөсү талап кылынат. Эмне үчүн бул маселеге кайрылып отурабыз? Себеби кыргыз тилинин лексикасынын байыркы доорлордон бүгүнкү күнгө чейинки өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөдө К. Мусаев белгилеген байыркы, орто жана кийинки доорлорго таандык түрк жазма эстеликтеринин лексикасын пайдаланбай туруп, бир да кадам жасоо мүмкүн эмес. Андыктан, бизге белгилүү болгон тарыхый жазма булактардын факты-материалдарын хронологиялык тартипте пайдалануу талап кылынат.

Жогоруда айтылып кеткендей, бул маселени чечүүдө индоевропа жана орус тил илиминдеги жетишкендиктерди пайдалануу абзел. Алардагы дагы бир артыкчылык тилдин

өнүгүшүнүн дээрлик бардык доорлору боюнча тарыхый булактар бар жана алар картотекага түшүрүлүп, белгилүү бир системага салынган. Ал эми түрк тилдери, анын ичинде кыргыз тили боюнча үзгүлтүксүз жазма эстеликтер бар деп айтуу кыйын.

Кыргыз тил илиминде тарыхый лексикология боюнча бир топ эмгектер жарыяланганы менен, бул маселе толук, системалуу изилдене элек. Сөздөрдүн тарыхына жана алардын маанилерине назар салуу тилдин тарыхый өнүгүү доорлорун изилдөө маселесин шарттайт. Кыргыз тил илиминде бул багытта жазылган изилдөөлөрдүн алгачкысы академик Б. М. Юнусалиевдин калемине таандык. Окумуштуу кыргыз тилинин калыптанышын төмөнкү доорлорго бөлүп караган: 1) байыркы, б. а. IX – X кылымдарга чейинки кыргыз тили; 2) орто кылымдык, б. а., XI – XVI кылымдарга чейинки кыргыз тили; 3) жаңы кыргыз тилини доору XVI кылымдан баштап азыркы мезгилди өз ичине алат [Юнусалиев 1971, 57]. Академик Б. Орузбаева өз изилдөөсүндө Болот Мураталиевичтин пикирин колдоого алган, бирок кыргыз тилинин калыптаныуу доорлоруна айрым тактоолорду киргизген: 1) байыркы же енисей-монгол мезгили (VII-XIIкк.); 2) орто (алтай) мезгил (XIII-XIVкк.); 3) жаңы (тяньшань) мезгил (XV-XVIкк.) [Орузбаева 2004, 119-121]. Кыргыз тилинин көрүнүктүү тилчилеринин сунуш кылган хронологиясын негиз кылып, бирок кылымдарга тактоолорду киргизүү менен, байыркы кыргыз, орто кыргыз, андан соң жаңы кыргыз тилинин катмарларын бөлүп чыгуу толук мүмкүн.

Биз «байыркы кыргыз тили» деген терминдин алдында эмнени түшүнөбүз? Бул термин ыңгайлуу болгону менен шарттуу түрдө алынган. Анын шарттуулугу ал камтыган түшүнүктүн талаш-тартыштыгында. Түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде бул терминдин алкагында окумуштуулар VII-IXкк. таандык Энесай боюнан (Энесай боюнан табылган таш беттериндеги жазуулардын кайсы кылымдарга таандык экендигинин өзү талаш маселе – авт.) жана Таластан табылган таш бетиндеги жазуулар аркылуу белгилүү болгон адабий тилди түшүнүшөт [Тенишев 1997, 5; Орузбаева 2004, 120]. Эгерде, биз кыргыз тилинин калыптанышынын эң байыркы этабы катарыболжол менен VII-XIIкк. деп карасак, XI-XIIкк. таандык араб тамгасында жазылган тарыхый жазма булактардын тилин, мисалы, Махмуд Кашкаринин сөздүгүнкыргыз тилинин өнүгүшүнүн кайсы этабына киргизүүгө болот деген суроо келип чыгат. «Байыркы кыргыз тили» термининин астында жеке эле руникалык жазууларды түшүнсөк, анда бизге мураска калган баалуу эмгектен өз эркибиз менен баш тартканга тете деп ойлойм. Бул маселенин бир жагы. Экинчиден, байыркы кыргыз тилин калыбына келтирүүдө энесай, талас тексттерин эле алуу жетишсиз. Жалпыга маалым болгондой, бул жазма эстеликтердин тили эпитафиялык (стандартка салынган) адабий тил болгондуктан, ошол мезгилдеги тилдин өнүгүшү жөнүндө кенен маалымат бере албайт. Ошол себептен, тилдин өнүгүш динамикасын терең чагылдыра ала турган, мезгилдик жана мейкиндик жактан кеңири аймактарда жайгашкан бизге белгилүү жазма эстеликтерди камтууга аракет кылышыбыз керек.

Анын үстүнө, адабий тилдин теориясы аныктагандай, адабий тил дайыма эле элдик-оозеки тилге (диалектилерге) туура келе бербейт, кээде таптакыр башка системадагы тил болуп калышы да мүмкүн. Кайсы гана тил болбосун анда диалектилик өзгөчөлүктөр болору, мына ошол диалект өзү кирген тилге караганда жашы улуу (байыркы) жана байыркы тарыхый доорлордогу татаал бөлүнүштөрдү чагылдырып турарын эстен чыгарбоо зарыл.

Бизден убакыт канчалык алыстаган сайын буга жараша факты-материалдар азайат, ал эми биздин тилдеги реконструкциялардын божомолу көбөйөт. Тил илиминде тигил же бул тилди реконструкциялоодо сөздүк кор туруксуз келип, бат өзгөрөт, мына ошондуктан

тарыхый-генетикалык суроолор туруктуу тарыхый мыйзамченемдүүлүктөр сакталган фонетика-морфологиялык маалыматтардын негизинде чечмелениши керек деген пикир бар. Албетте, сөздүк кор фонетикалык жана морфологиялык түзүлүшкө караганда өзгөрүлмөлүү, себеби анда коомдун турмушундагы өзгөрүүлөр чагылат. Бирок лексикада да миңдеген жылдар бою бир муундан экинчи муунга берилип отурган байыркы элементтер сакталат. Эгерде биз, ылайык келген контексте турган сөздөрдө лексикалык маани сакталаарын, ансыз тил байланыш-катыштын куралы болбошун эске алсак бул өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Эң негизги тарыхый-генетикалык суроолорду чечүүдө лексика гана перспективдүү. Ушул жерде айта кетчү нерсе, эгерде лексикада туруктуу катмарлар сакталбаса, этимологиялык сөздүктөрдү түзүү мүмкүн болбос эле.

Тилдин калыптануу доорлору картинасын ачып берүүдө, тигил же бул лексикалык бирдик болжол менен кайсы доорлордо пайда болгон, анын семантикасында кандай процесстер жүргөндүгү тууралуу маалымат керек. Мындай учурда, сөздүн жазма эстеликтерде колдонулуш жыштыгы, контексттеги мааниси, доорлор алмашканда, бул сөз сакталганбы же архаизмге өтүп, өз ордун инновация менен алмаштырганбы сыяктуу маселелер каралат. Анда эмесе бул проблеманы айрым сөздөрдүн мисалында карап көрөлү:

Кыргыз тилиндеги эң байыркы сөздөрдүн бири «**ton**». Орхон-енисей жазма эстеликтеринде «одежда, платье» жалпы мааниси белгилүү. Андан кийинки XI-XIIкк. булактарда төмөнкү маанилерде кош сөздөрдүн тизмегинен көрө алабыз: tonkedim «одежда» (UigII 42/32), tonopraq «одежда» (МКII 312), tolum «снаряжение, оружие» сөзү менен айкашып келип «снаряжение, доспехи» маанисин берип калган. Мындан tonap «одетый», tonapmaq- «одеваться» сөздөрү жасалган. XII-XIII кылымдан баштап бул сөз семантикалык чегин жанафункционалдык жактан туруктуулугун сактап калуу менен бирге, маанилик жактан айрым эволюцияга дуушар болот. Мисалы, Орто Азиялык тефсирде «шуба», «халат» семаларында колдонулгандыгы белгилүү: kädärlärkädinläritonlarī jašil «одевают одежды и шубы» (Тэф, 319). XIV кылымдан баштап ton сөзүнүн «одежда» маанисинен башка «халат», «покрывало, обложка» маанилеринде колдонула баштаган (XIII, 92612; Таф I - 40). Азыркы түрк тилдеринде төмөнкүдөй фонетикалык варианттарда кезигет: түрк. don, тат. диал., башк. tun, өзб., каз., к. калп. ton. Азыркы кыргыз тилинде анын бир нече маанилери бар: 1. овчинный тулуп: жакалуу тон «тулуп с воротником», куур тон «старый тулуп», чолок тон «полушубок»; 2. верхняя одежда вообще (негизинен эркектердин кийими), халат; 3. түшт. диал. роскошная верхняя мужская одежда, украшенная позументами; 4. послед: баланын тону. Б. Алыкуловдун чыгармаларында «халат», тагыраак айтканда, кымбат-баалуу эркектердин сырт кийими маанисинде колдонулган.

Кыргыз тилиндеги байыркы сөздөрдүн бири «**jurt**». Бул сөздүн орхон-енисей тексттеринде «жилище, становище», «дом, владение, места жительства, земля, страна» маанилери белгилүү: usinbuntatujurtdajatuqalurerti они остались жить на земле Усын-Бунтату (ДТС 282). Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө «руины, развалины» мааниси белгилүү (МК III 7).

Азыркы түрк тилдеринде төмөнкү маанилерде колдонулат: як. летовка, место летовки, башк. стоянка, аз, түркм., ног., хак. летник, летнее помещение.

Азыркы кыргыз тилинде төмөнкү маанилерде кездешет: 1. народ, поданные; 2. родня, близкие; эрдин бир журту- өз эли, бир журту – кайыны, бир журту – таякеси; 3. место, где стояла юрта или стоял аул; 4. страна; эск. родина.

Демек, кыргыз тил илиминин учурдагы талаптарынын бири кыргыз тилинин сөздүк корунун узак, үзгүлтүксүз өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын сыпаттаган жана тарыхый-лексикологиянын проблематикасы иштелген жалпылама эмгекти башташыбыз керек.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. –Ленинград, 1969.
2. Дүйшеева Т. “Манас” эпосундагы жоокерчиликке байланышкан аталыштардын лексика-тематикалык топтору // Тил тагдыры – эл тагдыры (Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган эл аралык илимий конференциянын материалдары). –Б., 2003. –3-9-б.
3. Машрабов А. Значение терминов родства и их выражение в киргизском и узбекском языках: Дис... канд. Фил. наук: 10. 02. 06. –Бишкек., 2000. –144с.
4. Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников. –М., 1960.
5. Орузбаева Б. Из истории киргизского языка. Китепте: Кыргыз тил илими. –Б., 2004.
6. Тенишев Э. Р. Древнекыргызский язык. –Б., 1997.
7. Усмамбетов Б. Ж. Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери: Автореф. дис... канд. филол. наук. –Бишкек, 2001. –20 с.
8. Филин Ф. Историческая лексикология русского языка. –М., 1984.
9. Юнусалиев Б. Киргизская лексикология. –Ф., 1959.

Рецензент: к. филол. н., доцент Каратаева С. К.
